

УДК 340.1

Михайло Кельман

Навчально-науковий інститут права, психології
та інноваційної освіти
Національного університету
“Львівська політехніка”,
професор кафедри теорії, історії та філософії права
д-р юрид. наук, професор

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

<http://doi.org/10.23939/law2020.25.037>

© Кельман М., 2020

Розглянуто у науковому і концептуальному розумінні методологічні засади в юридичній науці. Критика стану методологічних досліджень у нашій науці, виходячи з мети, формування в Україні громадянського суспільства, побудови демократичної правової держави, ринкової економіки є цілком виправданою. Лише за характером проблем, що виникають у юридичній науці у зв'язку із зазначеними цілями, а також за масштабом дослідницьких завдань, насамперед методологія постає однією з найменш розроблених галузей нашої науки і загальної теорії права. Причина цього, на перший погляд, майже банальна і пов'язується, головним чином, з двома обставинами: об'єктивно зумовленою деактуалізацією марксистських гносеологічних установок у сучасній українській юридичній науці та відсутністю при цьому сформованих філософсько-методологічних підходів, альтернативних марксизмові.

Ключові слова: методологія, підхід, правознавство, юридична наука.

Постановка проблеми. Будь-яка виконувана людиною справа матеріалізується шляхом відповідних дій, що виконуються за допомогою відповідних прийомів, способів і засобів. Коли ж йдеться про наукові дослідження, то такий систематизованій спосіб досягнення теоретичного чи практичного результату отримав назву підхід, метод (у перекладі з грецької є “шлях дослідження, теорія, вчення”).

У науковій роботі важливо не тільки визначити предмет дослідження, а необхідно обов'язково з'ясувати, які засоби необхідно використати для вирішення наукового завдання, тобто визначити підходи, методи наукового пізнання. Така необхідність пов'язана з вимогою не просто представити науковій спільноті отримані під час дослідження нові наукові результати, а й виконати, насамперед, головний обов'язок дослідника – обґрунтувати достовірність цих пізнавальних результатів. Об'єктивний доказ новизни наукових досягнень фактично не можливий без чіткого зазначення, яким чином, за допомогою яких підходів, методів, прийомів, способів і засобів отримано нові знання про предмет, що вивчається.

Поява підходу в правознавстві ініційована методологічними інтенціями, що мали історична школа в правознавстві та юридична компаративістика.

Аналіз дослідження проблеми. Проблема методології юридичної науки, починає іституалізуватися лише за умови досягнення певної зрілості, як правознавства, так і його внутрішньої методологічної рефлексії. Ствердження у юриспруденції принципу наукового плюралізму та відмова від етатистських традицій зумовили доцільність нових поглядів на види, цінність, стратегію, тактику, якість та аспекти методологічних підходів. Сучасна теоретико-правова література з питань досліджуваного процесу, враховуючи міждисциплінарний характер її проблематики, є різноманітною відповідно до поставлених дослідниками пізнавальних завдань та практичних проблем, що вирішуються за допомогою різноманітних дослідницьких підходів. Властиво це, сприяло залученню потенціалу фахівців не тільки юридичної науки, але й інших галузей знань.

Суттєвий вплив на формування результатів дослідження справили праці представників дореволюційного правознавства, зокрема таких, як С. Дністрянський, Б. Кістяківський, Л. Петражицький.

Метою статті є дослідження методологічних засад юридичної науки.

Виклад основного матеріалу. Критика стану методологічних досліджень у нашій науці, виходячи з мети, формування в Україні громадянського суспільства, побудови демократичної правової держави, ринкової економіки є цілком виправданою. Лише за характером проблем, що виникають у правознавстві у зв'язку із зазначеними цілями, а також за масштабом дослідницьких завдань насамперед методологія постає однією з найменш розроблених галузей нашої науки і насамперед загальної теорії права. Причина цього, на перший погляд, майже банальна і пов'язується, головним чином, з двома обставинами: об'єктивно зумовленою деактуалізацією марксистських гносеологічних установок у сучасній українській юридичній науці та відсутністю при цьому сформованих філософсько-методологічних підходів, альтернативних марксизмові [1, с. 4]. У явному або прихованому стані саме ці обставини є основою і визначають сьогодні пафос критичних оцінок щодо стану української юридичної науки [2, с. 38].

Загалом таке бачення цілком зрозуміле і має свої резони. Разом з тим, на певному етапі досліджень суть існуючої нині у нашій науці методологічної ситуації визначається, мабуть, не стільки деактуалізацією марксистських гносеологічних установок, а скільки процесом звернення юристів до інших, немарксистських філософських методологічних традицій. Відсутність у сучасній юридичній науці філософсько-методологічних концепцій, альтернативних марксизмові, не тільки за світоглядними основами, але й за рівнем теоретичної розробленості та масштабами реалізації у дослідницькій практиці є цілком природною. Є очевидним той факт, що в радянський період вони не могли виникнути в принципі, а для їх появи у пострадянській юриспруденції вимагається інший період часу та інший масштаб зусиль наукового співтовариства. Тому для розуміння сучасної ситуації в методології правознавства важливо фіксувати не відсутність альтернативних марксизмові філософсько-методологічних підходів до права, а ступінь дослідницької активності у цій сфері юридичної науки.

Що стосується впливу офіційного марксизму на формування сучасної ситуації в галузі методології правознавства, то він є винятково важливим незалежно від оцінки історичної долі марксистського вчення. Це зумовлено вже самим фактом багаторічного існування нашої юридичної науки у межах офіційної доктрини марксизму. Під впливом марксизму склалися понятійний апарат, мова юриспруденції, численні теоретичні конструкції, дослідницькі норми і, можливо, найголовніше – відповідний стереотип методологічного мислення юристів.

Суть цього стереотипу полягає у тому, що протягом багатьох десятиліть через офіційне панування у країні марксистського вчення вітчизняна наукова юридична свідомість належала до методології правової науки майже виключно нормативно, а не рефлексивно.

Теоретична правосвідомість, що склалась за цих умов, може бути охарактеризована з двох боків.

З одного боку, можна стверджувати, що для радянських юристів марксистська методологія була своєрідним “символом віри”, уніфікованим набором законів і категорій, “методологічних формул”, що беззастережно застосовувались у їхній науковій діяльності, щоправда, із застереженням “відповідно до специфіки досліджуваних об’єктів” [3, с.14].

І з другого боку, не торкаючись історичної виправданості пануючих філософських постулатів і евристичної виправданості загальноприйнятих методологічних засобів, слід визнати, що радянське правознавство по суті виступало однією з найбільш методологізованих наукових традицій як у плані осмислення філософських засад і фундаментальних принципів дослідження, так і за характером відношення до цієї проблематики. Інша річ, що у змістовому плані методологізованість ця вже розглядається як незадовільна щодо реалій сьогодення, суспільних цінностей, які формуються, та найбільш актуальних у сучасних умовах дослідницьких завдань. Що ж стосується практичної відсутності у радянській юридичній науці рефлексивно-проблематизуючого способу методологічної роботи, що призводить до критики її філософських засад, створення альтернативних онтологій права та гносеологічних установок правознавства, то для існуючої у той період, як здавалось, єдино правильної і універсальної дослідницької традиції він (цей спосіб) був просто не потрібний [4, с. 474–475].

Ця оцінка, з огляду на її важливість для розуміння подальшого викладу й позиції автора, потребує деяких пояснень.

Кажучи про “непотрібність” у радянський період критичного ставлення правової науки до власних філософських засад, гносеологічних установок їхньої проблематизації, ми маємо на увазі як існуючі тоді соціально-політичні умови, так і характер наукової правосвідомості, який був органічним для тотально ідеологізованого інтелектуального простору нашого суспільства. Критика ідеологізованості, політичної ангажованості радянської правової науки сьогодні наявна практично у будь-якому філософському, історичному або теоретичному дослідженні, але нам важливіше звернути увагу на інший аспект питання. Наявні сьогодні твердження про те, що марксизм у Радянському Союзі перетворився на ідеологію та догму, а теорія права, заснована на його постулатах, фактично припинила бути наукою, мають свої підстави. Однак в який би спосіб сьогодні не оцінювався марксизм щодо ідеалів та цінностей або теоретичної виправданості він продовжує залишатися однією з найпотужніших інтелектуальних традицій. І в цьому сенсі (безвідносно до змістової оцінки, тобто формально) радянське правознавство “в особі марксизму” мало фундаментальне методологічне забезпечення, цілком адекватне сформованому у цей період розумінню цілей та завдань юридичних досліджень.

Другий аспект стосується розуміння змісту твердження про формальне, декларативне ставлення радянських дослідників права до методологічних постулатів марксизму. Йдеться про те, що в більшості окремо узятих наукових праць того часу дотримання марксистської ідеології обмежувалось декларацією марксистсько-ленінського вчення як методологічної основи дослідження і відтворенням низки “підтверджувальних” цитат із праць класиків марксизму-ленізму та документів партії. Натомість професіональний зміст дослідницьких праць, особливо присвячених традиційній юридичній проблематиці, будувався радше на усталених правових уявленнях, що походять ще від римського права, класичної юридичної догми, цивілістики що здебільшого збереглась. Отже, змістовні результати радянського позитивного правознавства далеко не завжди однозначно співвідносились з марксистськими методологічними “проголошеннями”. Саме тому численні досягнення нашої юридичної думки, зокрема і в галузі загальної теорії права, зберегли свою вагу і в сучасних умовах.

Таке становище підштовхує до висновку про існування у радянській юридичній науці галузей дослідження, що розвинулися на основі власних багатовікових традицій правознавства і є відносно емансипованими від безпосереднього методологічного диктату офіційної марксистської філософії.

Щодо погляду на низку традиційних загальнотеоретичних питань, видається досить схожим, щоправда з дещо іншим оціночним ставленням, спостереження В. М. Сирих. “У радянському

варіанті загальної теорії права, – зазначає дослідник, – вплив марксизму більш або менш явно відчувався тільки за тлумачення питань, пов'язаних з причинами і закономірностями виникнення права, його історичним розвитком, типологією і класовою природою. Решта проблем загальної теорії права (джерела, система права, правовідносини, реалізація права, правопорушення, юридична відповідальність тощо) інтерпретувались із традиційних позитивістських позицій, заснованих на головному постулаті позитивізму, що позитивний закон і є дійсне, єдино можливе реальне право” [4, с. 17]. Із методологічних позицій ця констатація привертає увагу ще й тим, що слугує приводом для оцінки марксизму і позитивізму як гносеологічних установок правової науки, що протистоять одна одній, є конкуруючими підходами до права, несумісними у рамках однієї теоретичної дисципліни. “Але чи можливо, – ставиться у зв'язку з цим риторичне питання, – таке еклектичне поєднання марксизму з позитивізмом, конгломерат принципово протилежних правових вчень сприймати всерйоз і видавати за справжню науку, за систему об'єктивних, справді наукових знань про предмет загальної теорії права? Радянські автори не тільки вважали, що можна, але й беззастережно вірили в це” [4, с. 17]. Стосовно наведеного розуміння позитивістських пріоритетів радянської теорії права у галузі спеціально-юридичної проблематики, питання про методологічну конкуренцію позитивізму і марксизму необхідними є, на наш погляд, принципові уточнення. Зокрема необхідно уточнити розуміння позитивізму юридичної науки і можливості його співіснування з марксистським вченням про право.

Виразна присутність у нашій науці позитивістської традиції, як і всієї європейської правової думки, є безумовною.

Загалом така диференціація між методологічним позитивізмом науки права і позитивізмом у юридичній професії, яка виникає значно раніше від першого і до наукового пізнання права, точно кажучи, не стосується до даної теми.

Звернення до такого розмежування у рамках обговорення гносеологічних проблем юридичної науки зустрічаються, наприклад, у російських юристів початку ХХ ст. Зокрема схожа постановка цього питання є наявною у знаного правника Ф. В. Тарановського, який, характеризуючи становлення позитивної юридичної науки в дусі Огюста Конта, вважає за принципове відрізнити її від позитивної догматичної юриспруденції. Звертаючи увагу на неоднозначне вживання у сфері юриспруденції, терміну “позитивний” (“грунтовний”), дослідник зауважує, що поруч з його новим гносеологічним і методологічним змістом “у юристів здавна існувало своє професіональне поняття позитивності” Насамперед, цим терміном юристи від початку протиставляли право офіційно встановлене, чинне у межах конкретної держави, “праву природному, як не чинному, не встановленому і не визнаному державною владою, яке постулюється (висувається у якості вимоги) розумом”. Таке професійно-юридичне розуміння “позитивності”, зазначає автор, ще з ХVІІ ст. було присутнім в юриспруденції, “яка займалася розробкою чинного права для цілей його практичного застосування у суді” та протиставляла себе школі природного права. Отже, позитивна юриспруденція протиставляє себе школі природного права як прикладну, суто професійну діяльність юридичного мислення, що безпосередньо забезпечує юридичну практику. Сам Ф. В. Тарановський цілком однозначний стосовно визначеного розмежування. “Позитивна юриспруденція, – пише він, – не досліджує правових явищ у науковому розумінні; вона лише пристосовує наявний матеріал чинного права шляхом ви тлумачення і систематизації для практичного його застосування. Позитивна наука про право робить позитивне право предметом свого дослідження, з'ясовує його походження й зв'язок з усіма іншими сторонами суспільного життя. Позитивна догматична юриспруденція слугує для науки про право тільки як матеріал, але не є тотожна їй” [5].

Неважко помітити, що, роблячи таке розмежування, Ф. В. Тарановський головним чином переслідує мету – показати усвідомлення юристами своєї науки в дусі наукового позитивізму як історичний етап становлення теоретичної юриспруденції, пов'язаний з філософсько-методологічними розробками О. Конта, щоби застерегти сучасників від застарілого розуміння гносеологічних завдань правознавства. Проте його значення, на наш погляд, цим не обмежується. Відмінність позитивізму як спрямованості

професійної юридичної свідомості на прикладні розробки практики офіційно чинного в країні права, що забезпечують її функціонування, і як гносеологічної установки юридичної науки – методу пізнання права – дає для методологічного дослідження досить суттєві додаткові можливості. Зокрема таке розмежування дозволяє більш визначено розглянути риси правознавства, властиві будь-якій науці, науковому пізнанню, а отже, повніше виявити і його гносеологічні риси, методологічні характеристики. Крім того, воно дає додаткову підставу для окремих досліджень, які були сформовані у тисячолітній історії права і беруть свій початок ще від римської юриспруденції власної діяльності юристів як професійної юридичної культури, як способу структурування правового досвіду суспільства і сфери юридичного мислення.

Заради справедливості треба відзначити, що позитивістська методологія повинна співвідноситись у правовій науці не тільки з традицією юридичного позитивізму. Фактично прямою реалізацією ідей О. Конта, який розглядав юридичну науку в рамках соціології, став так званий “юридичний соціологізм”. Характеризуючи його становлення, Н. Н. Алексєєв писав, що юридичний соціологізм як науковий метод перетворюється на філософію шляхом піднесення висновку, що стверджує простий дослідний зв’язок між правом і суспільством, на ступінь істини, який стверджує, що у зв’язку з цим виявляється якась вища логічна необхідність. Соціологи, які філософствують, схильні стверджувати, що зв’язок між правом і суспільством є зв’язок ейдетичний, що право не можна розуміти без суспільства, що сутність права визначається його соціальною природою. Характеристика, до речі, цілком співвідносна з методологічними уявленнями радянського правознавства.

Про “методологічну конкуренцію” марксизму і позитивізму в теоретичних дослідженнях радянського правознавства спеціальної юридичної проблематики складно говорити через таку причину. Як відомо, філософсько-методологічним антиподом юридичного позитивізму є природно-правова доктрина. Саме їхнє протистояння вирішальним чином впливало на розвиток правової думки кілька століть. Марксизм же однаково “скасовує” обидва ці підходи і формує у межах стверджуваної філософської картини світу й гносеологічної установки цілковито інше ставлення до права, що базується на методологічній опозиції відносин базису і надбудови, ідеї економічного детермінізму і розуміння права як класового, а отже, політичного за своєю природою інституту. Такий підхід, як відомо, виявився достатнім підґрунтям для розвитку у радянській юриспруденції ідей етатизму, адекватних тоталітаризму, який стверджувався. У зв’язку з цим, бачити причини нехтування радянською теорією права, наприклад, правами людини або правовою державою тільки в юридичному позитивізмі означає як мінімум висувати претензії не зовсім за тією адресою, оскільки така постановка питання просто не допускалась її філософсько-методологічними засадами.

Висновок. Отже, все викладене дозволяє вважати виправданими такі значущі в методологічному плані твердження.

Радянське правознавство, що реалізувало у своїй предметності марксистську діалектику, було цілком методологізованою дослідницькою традицією як з формального погляду, так і з урахуванням завдань, які перед ним стояли. Більшість принципів теоретичних уявлень радянської юриспруденції сформувалася відповідно до фундаментальних положень марксистського вчення і розвивалася у його межах.

Враховуючи можливість впливу методологічних ідей на хід і зміст наукових досліджень через теорії-зразки, можна стверджувати, що офіційні марксистські філософсько-методологічні установки здійснювали “методологічне управління” дослідницькою практикою радянської юридичної науки незалежно від міри їх усвідомлення й цільового застосування кожним конкретним дослідником. Більш того, у період, який розглядається, теорії-зразки, особливо у суспільних науках, як відомо, не виникали випадково, але ретельно “селекціонувалися” партійною елітою відповідно до політичних цілей держави, а неухильне їхнє дотримання мало загальновідомі механізми стимулювання.

Отже, була сформована відносно замкнена теоретична система, захищена від зовнішнього впливу політичним режимом, самодостатня методологічна і така, що не потребує принципової критики своїх філософських засад і методологічних установок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. М. С. Кельман, О. С. Котуха, І. М. Коваль. Загальна теорія держави і права: підручник/ за заг. ред. доктора юридичних наук, професора М. С. Кельмана. Тернопіль, 2018. 804 с. 2. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. К.: Ваіте, 2015. 391 с. 3. Лакотос Имре. История науки и ее рациональные реконструкции // Кун Томн. Структура научных революций. М., 2001. С. 474–475. 4. Сырых В. М. Логические основания общей теории права. В двух томах. Т. 1. Элементный состав. М., 2000. 250 с. 5. Тарановский Ф. В. Юридический метод в государственной науке. Очерк развития его в Германии: Историко-методологическое исследование. Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1904.

REFERENCES

1. M. S. Kelman, O. S. Kotukha, I. M. Koval. Zahalna teoriia derzhavy i prava: pidruchnyk/ za zah. red. doktora yurydychnykh nauk, profesora M. S. Kelmana Ternopil, 2018. 804 s. 2. Zahalna teoriia prava: Pidruchnyk / Za zah. red. M. I. Koziubry, K.: Vaite, 2015. 391 s. 3. Lakotos Ymre. Ystoryia nauky y ee ratsyonalnye rekonstruktsyy // Kun Tomn. Struktura nauchnykh revoliutsyi. M., 2001. S. 474–475. 4. Сырых V.M. Lohycheskye osnovanyia obshchei teoryy prava. V dvukh tomakh. T.1. Elementnyi sostav. M., 2000. 250 s. 5. Taranovskyi F. V. Yurydycheskyi metod v hosudarstvennoi nauke. Ocherk razvytyia eho v Hermanyu: Ystoryko-metodolohycheskie yssledovanye. Varshava: Typohrafiya Varshavskoho uchebnoho okruha, 1904.

Дата надходження: 15.01.2020 р.

Михаил Кельман

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЮРИДИЧЕСКОЙ НАУКИ

В научном и концептуальном понимании рассмотрены методологические основы в юридической науке. Критика состояния методологических исследований в нашей науке, исходя из цели, формирование в Украине гражданского общества, построения демократического правового государства, рыночной экономики является вполне оправданной. Только по характеру проблем, возникающих в юридической науке в связи с указанными целями, а также по масштабу исследовательских задач прежде всего методология возникает одной из наименее разработанных отраслей нашей науки и прежде всего общей теории права. Причина этого, на первый взгляд, почти банальная и связывается, главным образом, с двумя обстоятельствами: объективно обусловленной деактуализацией марксистских гносеологических установок в современной украинской юридической науке и отсутствием при этом сложившихся философско-методологических подходов, альтернативных марксизму.

Ключевые слова: методология, подход, правоведение, юридическая наука.

Myhaylo Kelman

Educational and Scientific Institute of Law, Psychology and Innovative Education
Lviv Polytechnic National University
d. Prof. ca. theory, history and philosophy of law

METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF LEGAL SCIENCE

Methodological foundations in legal science are considered in scientific and conceptual understanding. The criticism of the state of methodological research in our science, based on the goal, the formation of a civil society in Ukraine, the construction of a democratic rule of law, market economy is quite justified. Only by the nature of the problems that arise in legal science in relation to these goals, and the scale of the research objectives, does methodology become one of the least developed areas of our science and, above all, the general theory of law. The reason for this, at first glance, is almost banal and is related mainly to two circumstances: objectively caused by the de-actualization of Marxist epistemological installations in modern Ukrainian legal science and the absence of the philosophical and methodological approaches formed there, alternatively.

Key words: methodology, approach, jurisprudence, legal science.